Александар Лома

ПРИЛОГ ТРАГАЊУ ЗА АНТИЧКИМ КОРЕНИМА ВАЉЕВА

Начелна вероватност античког Ваљева и могуће чување спомена на њега у топонимији

У новије време учињени су покушаји да се историја Ваљева продуби преко првих средњовековних помена све до античког доба. Неједнаке научне озбиљности и основаности, они, укупно узев, ипак не треба да буду занемарени. Постоји начелна вероватноћа да изузетан природни положај Ваљева није могао остати незапажен и неискоришћен у било којем времену, па и у раздобљу римске власти над овим крајевима, које је непосредно претходило насељавању Словена у њих. Нажалост, антички извори ништа не говоре о топографији данашње северозападне Србије између Саве, Дрине, Космаја и Рудника, а за сада изостају и археолошки налази који би потврдили нашу полазну претпоставку. Онима који би да ипак макар отворе, ако не и реше то питање, а којима се и ја, ево, сада придружујем, преостаје топонимија као осведочени чувар језичких успомена које надживљавају људска поколења и здања. Ако је античко Ваљево нестало, а да није оставило трага на лицу земље и у старим списима, барем се његово име могло сачувати у словенским устима и претрајати до данашњег дана. Но оваквој претпоставци мора се приступити веома опрезно. Истраживач који при оскудици писаних и археолошких извора посеже за топонимијом је као неки сиромашан трагач за златом: корачајући по златоносним пољима, он мора умети да разликује грумење злата од лажног светлуцања безвредних минерала, а када нађе златну руду, треба да зна и поступак којим се племенити метал из ње издваја. Као што су за тај посао потребни стручњаци – минералози и рударски инжењери, тако је и за попуњавање ризнице историјских података оним сведочанствима која пружају земљишна имена неопходно знање и искуство топономастичара. Нестручњаку се и на том пољу истраживања лако може десити да му цео плод мукотрпног рада буде врећа пуна безвредног камења, а ако се међу овим случајно и

нађе нека драгоценост, да не буде у стању да је на прави начин вреднује и искористи.

Недостатак убедљиве словенске етимологије – основни предуслов за извођење топонима из супстрата

Ово све причам да бих истакао колико је то клизаво тле, а не да бих апсолутизовао знање специјалиста и прогласио их непогрешивим. Ево, уосталом, једног примера из моје сопствене, већ двадесетогодишње топономастичарске праксе. У једном раду посвећеном интердисциплинарном садејству топономастике и археологије покушао сам да нађем предсловенске трагове у топонимији пљеваљске котлине, који би чували успомену на значајан римски град на том подручју о којем сведоче археолошки налази (Лома 1989). Дакле, слична ситуација као са Ваљевом, у ствари боља, јер име предсловенског претходника Пљеваља додуше не знамо из античких извора, али је бар његово постојање ван сумње. Међу неколико имена са тог подручја која су привукла моју пажњу било је и име села крај Пљеваља *Збљево*, јер се налази под брдом на којем је пронађен Јупитеров жртвеник, а име му се у складу са гласовним законима лепо да извести из латинске синтагме *sub Iove* „под Јупитером", тј. под брдом посвећеним Јупитеру. То извођење је изгледало тада примамљиво не само мени, него и нашим водећим лингвистима пред којима сам га изнео, али је оно учињено под једном претпоставком: да топоним *Збљево* нема праве паралеле у словенском свету, како сам тада веровао. Накнадно сам, међутим, увидео да на пољском тлу постоји потпуно аналоган топоним *Zbijewo*, а такође, само у различитим родовима, *Zbijów* и *Zbijewa*. Ови пољски топоними су у прошлости забележени као *Zdbiewo* и сл. и представљају придеве од назива за дивљу мачку пољ. *zdeb'* (Nieckula 235 г.): преостаје закључак да се и наше *Збљево* развило, у складу са законитостима српског језика, преко **Здбљево* из истог предлошка **Stъbjevo* из којег и пољ. *Zbijewo* и да је названо по дивљој мачки или по неком човеку са таквим надимком. Дакле, *Збљево* неће бити од *sub Iove*, без обзира колико та етимологија била фонетски беспрекорна и семантички добро поткрепљена налазом Јупитерове аре, него се, с обзиром на словенске паралеле, ради о чисто словенском назвању, додуше врло старом, будући да се реч која му је у основи иначе није сачувала у српском језику.

В а љ е в о – широко распрострањен словенски топоним

Ова моја исповест требало би да буде поучна за оне који трагају за античким називом Ваљева, а пре свега за оне који га налазе у самом топониму *Ваљево*. Како сам то већ у више наврата истакао (Лома 1988; 1993), ради се о чисто словенском назвању, које се среће више пута не само на српскохрватском, већ и на пољском и руском тлу и изведено је, највероватније, као присвојни придев уз *село* од личног имена власника или оснивача (премда ни првобитно топографско значење није

искључено). Ништа не јемчи, додуше, да тај готов, са севера донет именски модел Словенима овде није послужио да својим ушима и устима прилагоде неко затечено име сличнога звука. У том смислу нису невероватна поређења са латинским речима као *vallis* „долина” или *vallum* „бедем”, тим пре што се, како сам недавно показао (Лома 1994, § 3.2.2), суфикс *-ев-* могао развити као рефлекс стране гeминате (удвојеног сугласника). Таквих случајева, да је затечено име изврнуто у наизглед чисто словенску реч, има, и вероватно нису били ни сасвим ретки, али се могу утврдити само када је тај пресловенски предложак писмено потврђен, а ако није, свако је нагађање беспредметно.

Теофилактова Валве: филолошко-лингвистичка и историјско-географска страна проблема

Не може се, додуше, искључити ни могућност да је предсловенски назив Ваљева заиста забележен у старим списима, само да до сада није препознат као такав. Наиме, тек део топонима из овога дела Римског царства које нам предају антички извори да се поуздано убицирати, док за друге знамо само приближну локацију на широко оцртаном простору. Стога недавни покушај Јаневског да Ваљево и његово име повеже са облашћу *Валве* поменутом у рановизантијским изворима не треба унапред одбацити као нелегитиман. Друга је ствар, како је он аргументован и колико је по себи самом убедљив. За античко име основни извор је Теофилакт који пише да су Авари 597. године на свом походу из Сирмија (Сремске Митровице) у Салону (данас Солин код Сплита) разорили у тој области 40 утврђења (Византиски извори I 121). У до нас доспелом Теофилактовом тексту стоји, додуше, Βογκεις или Βαγκεις али се на основу писања доцнијих византијских аутора који су црпли из Теофилактове хронике тај облик сме са доста вероватноће поправити у Βαλβης. Како у грчком тога доба β стоји и за *в*, може се читати *Валвес* и протумачити као латински назив *Valvae* „врата” који је метафорично могао означавати и тесан пролаз на неком путу, теснац, поготову такав, где је пут било лако запречити. Такав топоним не би био усамљен у овом делу Римскога царства: једне *Valvae* (грчки транскрибовано Βαλ–βαι) бележи Прокопије средином VI века у области Кавец, која се лоцира у дан. западној Бугарској: помишља се да би то могла бити дан. *Враца*, чије име (**Вратьца*) значи отприлике исто (Beševliev 96). Нема спора да овај латински топографски термин својим гласовним ликом стоји прилично блиско топониму *Ваљево* и да његово значење доста добро одговара положају Ваљева, где висок планински венац затвара колубарску долину као залив Панонске низије, остављајући само уске пролазе ка југу кроз кланце и речне теснаце, од којих се један, у клисури Граца под старом рушевином Бранигом, зове управо *Вратоца* (уп. Лома 1984, 200). Упркос свему томе, извођење словенског имена *Ваљево* из античког *Valvae* било би легитимно само ако бисмо имали доказ или бар јасну индицију да се место у предсловенско доба заиста

тако звало, а Теофаново казивање о области коју су Авари опустошили продирући из Срема према далматинској обали тешко да се може сматрати таквом потврдом. И ако се од разних облика у којима извори предају име те области одлучимо за *Валве*, историјска географија чини се да говори против њене идентификације са ваљевским крајем. Траса римског пута од Сирмија = Сремске Митровице за Салону сразмерно је добро позната: он је водио на запад уз Саву до Сервитија = Бос. Градишке, а одатле на југ према Салони; долина Колубаре остаје далеко по страни од њега: њоме се, уосталом, и данас иде из доњег поречја Саве према јужном Јадрану (пруга Београд-Бар), а не према средњој Далмацији, где је, код данашњег Сплита, лежала Салона. Чак и када би се узело да су Авари из било ког разлога кренули на Салону тим веома заобилазним правцем, опет би се податак да су они направили „потребан број ноћења" док нису стигли у Бонке/Валву тешко могао помирити са сразмерно малом удаљеношћу Ваљева од Сремске Митровице. Из свих ових разлога ја не видим основа да се доводи у питање убедљива и од стране највећих ауторитета (Mayer I 75; Ковачевић) прихваћена идентификација Βαλβης и сл. са местом *Baloie* или *Baloia* које римски итинерари бележе на путу који је од Сирмија преко Сервитија (Босанске Градишке) водио за Салону. Име места добро се слаже са оним које помињу византијски извори, а и његов положај – негде у западној Босни – са податком о знатном броју конака од Сирмија донде. Да закључимо: хипотеза да Теофилакт предаје пресловенски облик топонима *Ваљево* заснива се на поправци имена предатог рукописима његове хронике као Βογκεις у Βαλβης и читању тако поправљеног облика *Валве(с)*; но та поправка налази своје главно оправдање у чињеници да на локацији која одговара назнакама нашег извора, а која лежи врло далеко од Ваљева, налазимо у антици посведочен топоним сличног звука: *Baloie* (или сл.: треба вероватно читати *Balvia*), чиме се веза са Ваљевом и језички и географски искључује.

Критички и некритички приступ историјској топономастици

Овде није место критици других, углавном још много проблематичнијих поставки којих је пуна монографија Јаневског, но реч-две о његовом методу. Ту су заобиђени основни постулати критичке анализе извора којом се међу њима успоставља двострука хијерархија, по хронолошкој предности и по аутентичности. Јасно је да ће се старији облици некога имена или старија имена некога географског објекта по правилу јављати у хронолошки ранијим записима, и обратно; са друге стране, да ће аутентичан облик имена бити најпре фиксиран у записима насталим на лицу места или у близини, од људи који познају и локалну топографију и језик. По свим тим мерилима облик *Ваљево* је најстарији и једини поуздан: од најранијих помена крајем XIV в. забележен је много пута, и латиницом и ћирилицом, од Дубровчана који су ово место добро познавали, у њега сврађали и ту трајно

боравили. Турци такође у својим административним записима насталим на лицу места не греше: *walywae* како, рецимо, у тачној латиничној транскрипцији арапске графије, бележи дефтер из 1528 (читање мр Еме Миљковић) чита се без грешке *Ваљево*. Што се код западних путописаца и картографа XVI-XVIII в. јављају свакојаки облици нашег топонима, није никакав усамљен случај, и велика је погрешка придавати им неки значај за историјат имена: странац на пропутовању могао је име погрешно чути и забележити (најчешће не одмах, него знатно доцније, по сећању), а да не говоримо да западноевропски састављачи карата нису имали практично никакву контролу топографских података за овај део Европе, које су црпли одакле би стигли, углавном не ни из друге, него из треће, четврте и ко зна које руке. Како су пак они доцније копирали једни друге, искварени облици имена настали приликом ишчитавања, преписивања или штампања или забележени као такви, знали су се увррежити и деценијама, па и столећима опстајати на картама, исто као и погрешне локације појединих места. Поучан може бити пример Дубровчанина Феликса Петанчића: у његовом меморандуму о путевима којима треба напасти Турке написаном на латинском језику у Угарској око 1500, Ваљево се назива *Vagbon*. Некритички истраживач овде би се могао залетети и узети тај облик здраво за готово, као назив који је стварно постојао у говору, па му чак дати и предност у односу на данашњи облик имена који је једини реално потврђен у претходним и потоњим вековима. Са нешто маште, могло би се доћи до претпоставке да се у Петанчићевом запису очувало предсловенско, келтско име места, јер су познати бројни келтски топоними са другим елементом *-bona*, нпр. *Vindobona* > нем. *Wien* „Беч". Истина је, разуме се, сасвим другачија. Петанчић дато место дословно преписује из нешто раније насталог списа улцињског бискупа Мартина Сегона Новобрђанина; притом он или његов издавач погрешно чита поједина имена која му нису довољно позната, па од Сегоновог јасног и правилног записа (*inclitum vicum*) *Vaglevi* (лат. генитив)[1] код Петанчића постаје збуњујуће *Vagbon*, једна искварена и потпуно нереална форма. Слично стоји ствар са писањем *Colobra, Colubra* за Колубару. Име *Колубара* фиксирано је између краја XIII и краја XV в. бројним дубровачким и угарским записима, којима ћемо се ниже подробно позабавити у облику који одговара данашњем у том погледу што садржи *а* између *б* и *р*. Ако ту сведочанство угарских писара и не значи богзна колико, јер мађарски радо умеће вокале међу консонанте у страним именима тамо где их у оригиналу нема, ни у овом случају се не може сумњати у добру обавештеност и правилан изговор Дубровчана. Тек 1501. у једном италијанском писму јавља се облик *Colobra* и доцније на Меркаторовој карти из 1634. *Colubra* (црпен одатле, он се, сам или уз реални облик Колубара среће и на неким доцнијим

---

1 *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento, Vita e opere*, ed. A. Pertusi, Roma 1981, 96, по Ћирковићу 1993, нап.16 на 74.

картама). С обзиром на карактер извора који га бележе, очигледно је да се он не ослања на записивачево познавање аутентичног облика са терена, него представља његову учену модификацију, насталу из жеље да се „варварском" имену да класични призвук, тако што је преудешено према латинској речи *colubra* „змија". Такве паретимолошке досетке нису ретка појава у доба хуманизма, и морамо се добро чувати да на њима не градимо озбиљне етимологије: те опасности у овом случају спасава нас срећна околност што располажемо довољним бројем потврда да је име и раније и касније гласило како и данас гласи, тј. са вокалом *а* у претпоследњем слогу.[2]

Име Градац – спомен обезимљености?

Толико о методима и резултатима поменуте монографије, која ипак има ту добру страну што износи пред јавност неке мало познате картографске изворе. Нашу већу пажњу овде заслужује један други недавно објављен рад који се, са много озбиљнијег методолошког становишта, дотиче истог проблема: античких корена Ваљева. Реч је о прилогу Јованке Калић у зборнику посвећеном шестстогодишњици Ваљева, где она претпоставља да је *Градац* – име које се за насеље на ушћу истоимене реке у Колубару чини старијим од имена *Ваљево*, а које је обичан словенски назив за тврђаву – настало као ознака за остатке античког утврђења. Таква, општа ознака значила би да су Словени овде затекли само рушевине тврђаве, а не и староседелачко становништво које би им пренело њено право име. Тврдња да словенски досељеници у ове крајеве нису затекли остатке староседелачког (свакако, мање-више романизованог) становништва мора се узети условно. Већ у више наврата је у научној литератури указивано на знатне предсловенске остатке у топонимији овог дела Србије (уп. Лома 1981, са ранијом литературом). Ти етимолошки налази у недостатку античких помена задржавају одређену меру хипотетичности, али бар неки међу њима чине се веома убедљиви, пре свега свођење хидронима *Обна* (*Обница*) и *Уб* на келтске предлошке у значењу „река", „поток". Оно претпоставља посредство Романа, који су од келтских староседелаца – Скордиска њихове опште називе за водотокове преузели у својству имена конкретних река и као таква их проследили Словенима. Наравно, ови хидроними спадају у географске ознаке од ширег значаја и сведоче само да се Словени нису овамо доселили у сасвим опустеле пределе, али не имплицирају нужно да су они од староседелачког становништва, ипак свакако проређеног, чули име сваке појединe рушевине.

2 И да је постојао облик *Колубра*, он се не би могао тумачити латинском речју *colubra*, јер нити латинска хидронимија зна за такве називе, нити би та реч у словенским устима остала неизмењена (дала би у српском, отприлике, **Калбра* или **Кубра*), већ би подупро једну другу етимологију овог хидронима, коју сам и сам својевремено заступао, али која се коси са позитивно установљивим историјатом имена. О томе в. ниже.

Тако је и име хипотетичне античке тврђаве на месту Ваљева могло у доба велике сеобе нестати са лица земље. Но осим чисто словенског имена *Градац* за ту локацију везује се и једно друго име, за које се са доста основа верује да је предсловенско: *Колубара*. Стога нам се с њим ваља поново позабавити у контексту проблема који нас овде заокупља.

Досадашња тумачења хидронима Колубара

Они који су до сада писали о хидрониму *Колубара* – а у њих се броје водећи наши и страни стручњаци – углавном се слажу да он нема словенске етимологије и да вероватно представља античко наслеђе, али у његовом даљем тумачењу разилазе се међу собом. Оставимо ли за сада по страни народне досетке (од којих ипак најмање једна, како ћемо доцније видети, има изгледа да не буде сасвим нетачна), на челу оних који су покушали да име *Колубара* објасне са научног полазишта стоји, према моме знању, Тома Маретић (Maretić 3). Он га је сврстао у „тамна имена", али је допустио да је словенског порекла с обзиром на руско име реке *Колуб*. Та паралела, међутим, ништа нам не помаже. На страну то што она оставља *-ара* у *Колубара* необјашњено, сам руски хидроним је етимолошки нејасан и вероватно несловенски: како постоји и у облику *Колуп*, а налази се у сливу Двине, на подручју које су источни Словени сразмерно позно посели и где сходно томе најдубљи слој речних имена није словенски, већ балтски, он се најпре може упоредити са литв. *Kalupe* (*-upe* „вода"), тако да је његова сазвучност са *Колубара* по свој прилици случајна. Доцнији тумачи нашег имена након Маретића сасвим су напустили могућност његовог извођења из словенских језичких средстава и сложно му траже корен у предсловенском супстрату. Притом је од пресудног значаја била његова сазвучност, у првом делу, са античким именом друге Савине притоке, Купе, *Colapis* (и сл.). Како се за други део овог предсловенског хидронима са доста сигурности узима да садржи индоевропску реч **ap-* „вода, река", у другом делу имена *Колубара* тражено је слично значење, неки општи назив за реку, водоток. Први је Дикенман 1941 (Dickenmann I 201) делио *Колу-бара* претпостављајући да је други елемент идентичан са словенском речју *бара* (која у бугарском може значити и „поток"). Ово тумачење је 1963. прихватио и разрадио бугарски лингвист Иван Дуриданов. Он *-бара* просуђује као илирски еквивалент трачкој речи *-para* која често долази у топонимији античке Тракије, док се у интерпретацији првог елемента разилази са Дикенманом (по Дикенману, цело име значило би „Крива река", по Дуриданову: „Црна река"). Како при свођењу *Колубара* на илирско **Kala-bara* или **Kolo-bara* остаје необјашњено *-у-* словенског облика, Дуриданов прибегава претпоставци романског посредства: у римско доба би првобитни илирски хидроним био преосмишљен према латинској речи *columbarium* „голубарник" у **Columbaria*, па је доцније *um* у словенским устима преко задњег назала дало *у* (Дуриданов 101-104). У истом раду Дурида-

нов је разматрао и нека друга тамна, вероватно супстратна имена из слива Колубаре, међу којима *Уб* и *Обница*, предлажући за њих прихватљиве индоевропске етимологије, али их помало исхитрено приписујући Илирима (id. 104, 114 д.). Годину дана доцније, на страницама истог часописа, огласио се француски топономастичар Ив Беглен претпоставком да *-уб-* у *Колубара* стоји у некој вези са *Уб* и *Об-ница* (Boeglin 62 d.). Иако је Бегленов поступак прилично некритички и произвољан (он ту пореди и сасвим јасно словенско име *Обреновац*, не знајући да је оно настало тек крајем прошлог века административном уредбом!), његова идеја дала се осмислити свођењем српског *уб/об* у овим именима на индоевропску основу **ab/amb* „вода", „река". Како је она у оба вида потврђена на келтском подручју и чак за њега карактеристична, ја сам за хидрониме *Уб* и *Обна* претпоставио да нису илирски (како је то мислио Дуриданов), већ келтски, да потичу од античких Скордиска који су настањивали овај део Србије. Што се тиче имена *Колубара*, њему би, по мом тадашњем тумачењу, у основи лежао илирски (панонски) предложак **Kol-ap-* истоветан античком имену Купе, с тим да би доцније досељени Келти други члан имена *ap-* „вода, река", заменили својим истозначним **-ambra* (Лома 1981, 102 д.). Истовремено и независно од мене на сличну претпоставку дошао је немачки научник Готфрид Шрам (Schramm 276 d.). Она задржава извесну привлачност, јер је основа *ambr-* честа у хидронимији некадашњих келтских земаља (неки је, додуше, просуђују као предкелтску, „староевропску"). Међутим, извођење *Кол-убара* из **Kol-* или **Kal-ambra* суочава се са тешкоћом да се објасни настанак гласа *а* између *б* и *р*: од **-ambra* очекивали бисмо преко **-ǫbra* српско **-убра*. Својевремено сам понудио три објашњења (која се међусобно не искључују): паретимолошко наслањање имена у завршном делу на реч *бара*; утицај мађарског изговора (који тежи разбијању страних сугласничких група уметањем вокала) током средњег века; уплив ктетика *колубарски* и етника *Колубарац* који се могу изводити и из *Колубара* и из **Колубра* (уп. *угарски* уместо **угрски* од *Угри*). Но стоји чињеница да у свим раним записима нашег имена из XIII-XV века – не само мађарским, него и дубровачким – имамо то *а*; облици *Colobra* у једном писму с почетка XVI в. и *Col(l)ubra* који фигурира на картама из XVII-XVIII в. се, како смо то горе образложили, не могу сматрати аутентичним. Тако комбинација са првобитним **Колубра* стоји на доста лабавој основи, тим пре што се име изговарало са *-бара* већ око 1300. године, у доба које по свој прилици пада пре замене полугласа на овом терену: тада се овде још говорило *угрски*, а не *угарски*, тако да *Колубара* није могло своје -а- добити накнадно из придева *колубарски* < ***колубрски*. Уз то је једина паралела за *-убра* < келт. **-ambra* коју сам 1981. могао навести отпала: накнадно сам увидео да име изворишног крака Студенице *Изубра* није предсловенски супстрат, већ стари словенски назив. Тако сам 1987. у својој (необјављеној) дисертацији помало резигнирано написао да је „у

досадашњим покушајима објашњења хидронима *Колубара* исувише много неизвесног да би се смело престати са тражењем бољих решења".

Име Колубара у микроконтексту

Данас бих дао мало другачију формулацију. Рекао бих да се један методолошки приступ, који је иначе у хидронимским истраживањима сасвим легитиман, у овом случају показао неплодан. Реч је о тумачењу хидронима на макро-плану. Оно се састоји у томе што, када се нађемо пред једним очито старим, а етимолошки тамним или вишезначним именом водотока, најпре проверавамо да ли се нешто слично још негде среће на ширем подручју које са нашим тереном вежу језичке и историјске споне. То је практично читава данашња и некадашња територија словенских језика: тако за поменуту *Изубру* праве паралеле налазимо у Русији (*Изубрева*, *Изубрица* и сл.), и, што је још важније, она се могу протумачити из руског језика у којем још живи стари словенски назив *изюбрь* „врста јелена", првобитно: „бизон". У светлу тог сазнања постало је излишно бавити се даљим конструкцијама предсловенског (келтског или неког другог) предлошка имена *Изубра*: оно је на јужнословенском терену словенски архаизам (иначе се овај зооним на словенском југу јавља само у облику *зубр*, уп. реку *Зубраву* у сливу Велике Мораве). За *Колубара*, сви напори истраживача који су имали широк увид не само у топонимију словенских земаља, већ и у оне језике и њихове остатке који су се на овом тлу говорили пре доласка Словена, нису изнели на видело неку сличну, „расветљујућу" паралелу. То не доказује, али указује да овде немамо посла са именом које је у неком дубоком и нама слабо познатом језичком слоју било нормалан назив за дати објекат – реку попут Колубаре – већ са једним посебним случајем именовања, који се евентуално може расветлити потанким разматрањем имена на микро-плану, у окружју које чине имена суседних земљишних објеката са својим међуодносима и менама у току времена.

Река Градац и град Колубара

Основ за такав приступ имену *Колубара* положио сам већ 1984, у кратком огледу о „Граду Колубари и реци Градац", где сам покушао утврдити међуоднос имена *Градац*, *Колубара* и *Обница*. Размотримо га поново, у светлу нових сазнања. Необична чињеница, да је једна река величине Граца понела име неодговарајућег објекта – тврђаве потакла ме је да размислим о њеном ранијем имену и дођем до закључка да је оно могло гласити *Колубара*, с обзиром на то да се по традиционалном схватању област Колубара рачунала не од става Обнице и Јабланице, већ од ушћа Граца. Са друге стране, указао сам да се узајамни однос град-река одразио и у имену „Града Колубаре" у угарским повељама раног XIV века (Лома 1984, 190-201). Ова запажања и даље стоје и могу нам бити од помоћи. За разлику од њих, неодрживо се чини моје

тадашње надовезивање на етимологију коју сам предложио још 1981, по којој би име *Колубара* изворно на келтском значило слично што и *Градац*: „Градска река" (сама реч **kala* „тврђава, кућа" тешко да је постојала у говору балканских Келта!). Друга претпоставка коју сам изнео у раду из 1984, а која је у међувремену проблематизована, јесте идентификација *градца*-тврђаве, по којој је река понела име и која се у изворима XIV в. помиње као „Град Колубара", са развалином у Бранговићу. При археолошком рекогносцирању ту су установљена само два културна слоја VI столећа, што би значило да се ради о позновизантијском утврђењу које је било кратка века и запустело одмах по досељењу Словена (Јанковић 68). Наредна деценија донела је и друга важна открића о средњовековној прошлости Ваљева и овог дела Србије; нека од њих омогућују да се данас, наоружани новим сазнањима, поново ухватимо у коштац са проблемом имена *Колубара* и *Градац*.

Манастир Градац и старина Ваљева као црквеног средишта

Најпре је, исте године када се појавио мој поменути рад, из таме векова и прашине Цариградског архива изронио *манастир Градац*. Реч је о манастиру са црквом посвећеном Ваведењу Богородице код села Градац у Ваљевској нахији, који бележе турски пописи у кратком раздобљу између 1521. године (када се, падом Београда, коначно утврдила турска власт у овом делу Србије) и 1530. (Зиројевић 70, 87; Аличић I 618); већ у попису из 1560, забележено је само село Градац, без манастира (читање др Душанке Бојанић). Недостатак сазнања о било каквим траговима сакралних објеката у селу Грацу, и предање по којем су ту у другој половини XVIII в. живели ваљевски Турци, навели су Олгу Зиројевић l.c. на покушај идентификације манастира Граца са црквом у неком од суседних села, у Петници или у Паунима. Но обе ове цркве су подалеко од села и реке Граца, а имају и друге храмовне славе: петничка црква, која се помиње још 1488, слави Успење Богородице, а паунска, за коју не располажемо поменима пре краја XVIII в., Св. Јована Претечу.[3] Оваква нагађања убрзо су постала излишна: већ следеће, 1985. године Гордана Томовић је прочитала и објавила натпис са надгробног споменика који је својевремено пренесен у ваљевски Музеј са црквине на десној страни Граца при ушћу у Колубару: из његовог садржаја излази да се ту у доба краља Драгутина налазила црква, која није могла бити безначајна, с обзиром на то да је у њој био сахрањен један велможа – син великог тепчије. Уследила су археолошка истраживања

3 Само село Пауни/Пауне није убележено у турским пописима ваљевске нахије XVI в. колико су до сада прочитани, и јавља се у историјским изворима тек 1719. (Пантелић 27), па је могуће да је насељено тек крајем XVII в. из истоименог места на Косову, слично као што за оближњи Белошевац постоји предање да су га тада основали досељеници из косовског Белошевца (Павловић 1907, 543); није, међутим, тачно да је и у косовским Паунима постојала црква Св. Јована Претече која се помиње 1788. (тако Ивановић 497): записи из те и 1793. године односе се на цркву у ваљевским Паунима (ЗН II бр. 3601 и 3650).

остатака цркве, за које се знало из литературе још од средине прошлог века, но према којима се ипак није имало обзира при градњи „Крушиковог" стадиона. Показало се да је то била монументална грађевина, временом и стилом градње блиска Драгутиновој задужбини у Ариљу, катедралној цркви моравичких епископа (Јеж 1993). Додуше, Јеж претпоставља да је сама црква „живела доста кратко време" и да није стигла ни да буде живописана (op. cit. стр. 52); ако је тај закључак, донесен на основу доста оскудних налаза, и тачан, не треба судбину саме грађевине из Драгутиновог доба поистоветити са питањем континуитета црквеног средишта на подручју данашњег Граца; ако не физичка, а оно историјско-географска веза свакако постоји између те средњовековне цркве и манастира Градац из прве половине XVI века. Штавише, словенска керамика из X-XI века коју је Ђорђе Јанковић идентификовао на истом локалитету (Јеж op. cit. 54 дд.) даје додатну поткрепу Новаковићевој идентификацији ваљевског Граца са истоименим местом које у склопу београдске епископије наводи повеља Василија II из 1019. (уп. id. 56). Логично је претпоставити да је већ тада, почетком XI в., у том месту постојала црква. Од раног XIV в. Градац, односно манастир у њему, можда је био седиште православне епископије. Нетачна је, међутим, претпоставка да се наш Градац и изричито помиње као игуманско и епископско седиште (Исаиловић 139). Градачки епископ седео је у ибарском Грацу, задужбини краљице Јелене, и то је онај Градац који се наводи у списку игумана, поред Моравског Граца = Чачка, док моравички епископ није столовао тамо, него у Ариљу. Епископија чије је седиште могао бити ваљевски Градац је мачванска. „Мачевски епископ" јавља се у светостефанској повељи из 1316; та епископија могла је бити основана у доба Драгутинове управе у Мачванској бановини, са седиштем најпре у Београду (уп. Ћирковић 1994, н. 17 на стр. 74), или можда у самом граду Мачви (негде на Сави између Шапца и Обреновца), можда и у Дебрцу, како то претпоставља Ст. Новаковић, али се мало вероватна чини Новаковићева претпоставка да је оно тамо остало и после Драгутинове смрти (1887, 24). Пре ће бити да се након двају угарских ратних похода у 1319. години, у којима је Србија изгубила градове Београд, Дебрц и Мачву, мачвански епископ преместио у најсеверније сигурно српско упориште, тврђаву на месту данашњег Ваљева, где је тада, видели смо, постојао и манастир. На основу једног позног записа Хаџи-Рувима закључује се да је митрополит седео у Ваљеву најкасније крајем XV века.[4] Сигурне податке о Ваљевској митрополији имамо тек из доба аустријске владавине 1719-38.

---

4 Реч је о испису из оснивачке повеље манастира Вољавче где стоји да је новоподигнуту цркву осветио ваљевски митрополит Теофан 1050. године; овако рано датирање Вољавче се одбацује, али се узима за сигурно да је настала пре почетка XVI века (Новаковић 1887, 24 дд.; Р. Љубинковић у „Старинару" н.с. XV-XVI/1964-65, стр. 111-113, уп. и Лома 1990, 12).

Стара тврђава на ушћу Граца

Шта је, међутим, са тврђавом, о чијем постојању име *Градац* недвосмислено сведочи, јер је то у старом српском језику био општи назив за утврђење? Доскора се у науци оперисало само са податком Евлије Челебије из 1660. да је ваљевски град подигао „краљ деспот" а освојио га и до темеља порушио Порча (стр. 97 Шабановићевог превода), као и са предањем о Витковића кули с краја XVII в. на ушћу Граца у Колубару. Иако је недавно прештампан, опет је до сада остао недовољно запажен чланак Љубомира Павловића о имену Градац у ваљевском округу који пружа прворазредне податке за средњовековну топографију Ваљева. Стога нека нам буде допуштено да одатле дамо шири извод:

> Градац у Ваљеву. – Источни део Ваљева, на десној страни Колубаре, у турско доба варош већим делом с православним становништвом, звао се одавна, као и данас, *Градац*. Градац је на ушћу реке Граца и најживљи трговачки крај града Ваљева. Његови становници зову се *Грачани* и увек су се издвајали од осталих градских крајева. – Када се пређе мост на Тадића јазу, све уздигнутије место с десне стране јаза, при његовом ушћу у Колубару, зове се данас [1909, А.Л.] *Кулина*. Кулина је данас малог простора, до пре педесет година захватала од 1/2 ха. Тада је била опасана зидом, мада у рушевинама, на чијем источном крају прича се да је била кула браће Витковића, познатих ваљевских трговаца и устаника из доба првог и другог аустријског рата. Кулина је од слатководних поремећених миоценских кречњака, а њени су зидови од истог камена. Данас ни једног камена и цигле нема, све су то појединци разнели и у своје грађевине узидали (Памтим добро, кад је покојни Ђорђе Павићевић, бивши механџија са Граца, зидао своју механу на Кулини, да је последње заостатке камена с ове Кулине дигао и узидао. Ђорђе је зидао механу пре непуних тридесет година, а од тог доба Кулина је остала чиста, па ју је општина као своје добро продала). – На источној страни реке Граца, на данашњем Ненадовића излазу, била је друга кула, која се зове Ћор-Мијатова. Последње заостатке повадили су браћа Ненадовићи и у нов млин на Грацу узидали. – Старији Ваљевци обе кулине звали су Грацем. Из уста покојног Ваљевца *Ранка Гођевца* и *Петра Николића*, чувених и угледних Ваљеваца и синова истог града и околине, чијој се речи морала увек пуна вера поклонити, није се никад могла чути реч Кулина него Градац. Оба су причали да су њихови стари звали тако, па и они тако остали да зову. Од њих се могло чути да се Градац почео звати Кулином тек кад је бег Ћајић почео рушити Витковића кулу и зидати нову у Кличевцу, коју није стигао да доврши, већ је довршио Јеврем Ненадовић и разменио с кнезом Милошем. То је било у почетку Другог устанка под Милошем Обреновићем. *Љуба Ненадовић* причаше врло често да је слушао од свог оца, да је Кулину звао Градац, да су зидине на

Кулини биле троугластог облика, да су биле две куле, једна на улазу, а друга на излазу. Све ово потврђивали су и поменути Ваљевци. – Одакле се Ваљево звало и зове Градац могу нам послужити тврђења истих Ваљеваца и пок. Љубе Ненадовића. Њих су тројица тачно утврдили место на Колубари, на коме је био онај историјски мост, на коме су 23. јануара 1804. године погубљени народни кнежеви: *Алекса Ненадовић* и *Илија Бирчанин*. Према њиховом исказу исто је место данас обележено спомен-крстом, и право од овог крста на југ био мост. Кад би се прешло преко овог крста на десну страну Ваљева, онда лева страна је *Градац*, а десно Главна чаршија из турског доба. До скора је била насред улице висока топола, на којој је још из турског времена заостала табла, обнављана и у наше доба, с натписом и знацима „Витковића улица – Градац" и испод тога: „Главна чаршија – Тешњар". Ни тополе ни те таблице данас нема (Павловић 1909, 108 д.).

Традиција коју је Павловић забележио почетком овог столећа сеже преко оца Љубе Ненадовића, Проте Матеје, у крај XVIII века, дакле у доба турске владавине. Своју потврду она налази у двема аустријским картама Ваљева и околине из истог времена на које је недавно указала Јованка Калић. На обема је Градац уписан као *Градачка река*, а при његовом ушћу, између леве обале реке и пута за Ужице, уцртан је *altes Schloß* „стари замак" (Калић 17). Ј. Калић одбацује претпоставку Ст. Новаковића (1908, 43), коју сам и ја својевремено прихватио (Лома 1984, 200), да се река Градац прозвала по тврђави „градцу" у Бранговићу, забележеној у повељи Василија II 1019. под именом *Градец* (Γραδετζης). Добар разлог за то даје јој горе поменут археолошки налаз, по којем на бранговачком градишту нема слоја XI века нити из било којег другог периода након краја античког доба. Намеће се закључак, на који и сама Јованка Калић долази, да се назив *Градац* на реку и на део Ваљева пренео са тврђаве која се налазила у самом данашњем Ваљеву: видели смо да су њене знатне рушевине стајале још не тако давно са обе стране ушћа реке Граца у Колубару, али су ипак ишчезле с лица земље пре него што их је иједан изучавалац старина испитао и снимио.[5] Из те приче је, такође, јасно да су кула Витковића и наспрамна Ћор-Мијатова били делови тог утврђења обновљени и президани у доба аустријско-турских ратова крајем XVII в., након што је 1660. Евлија Челебија видео само његове порушене темеље. Да је, како и сам турски путописац каже, оно потицало из доба старе српске државе, такође звучи веродостојно. Напротив, податак о „краљу деспоту" као његовом градитељу непоуздан је и мора се узети условно. Тврђава је могла бити обновљена у доба деспотовине, али – већ с обзиром на постојање црквеног средишта на

5 На археолозима остаје да одговоре да ли су остаци средњовековног утврђења откривени у улици Мајке Јевросиме (Јеж/Старовић 378) чинили део истог фортификационог система.

том месту најраније од почетка XIV века – није пресмело ако њено постојање претпоставимо још у доба српске краљевине, па и раније: стара идентификација са Градецом поменутим 1019. овим сазнањима свакако добија на снази.

Град Колубара

За нас је у овој прилици, међутим, посебно занимљив проблем локације оног „Града Колубаре" око којег су ратовали Срби и Угри у првој половини XIV века. Све што знамо о тој тврђави своди се на податке о ратовању угарског краља Карла Роберта у августу-септембру 1319. против српског краља Уроша (Милутина) садржане у трима угарским повељама. Једна је само датирана 16. септембра *prope Kalabar in Macho*; том убикацијом наглашава се дубина продора краљеве војске у пределе Мачванске бановине, јер се град Колубара, како ћемо видети, налазио на њеној јужној граници, на српској територији; по формулацији не изгледа вероватно да је до тог тренутка био пао у угарске руке, ако уопште и јесте у томе походу. Друга исправа, од 8. октобра 1323, подсећа на догађаје који су се свакако одиграли током истог ратовања: у њој је реч о борбама при угарској опсади градова Мачве – за који се каже и да је освојен (*cum castrum nostrum Machow vocatum domino concedente expugnando obtinuimus*) – и Колубаре, за који се каже само да га је краљева војска покушала освојити (*cum castrum Urosii regis Serbie Kolobar vocatum expugnare voluissemus*), а не и да ли је у томе успела. По другој, нешто каснијој повељи (од 12. маја 1326.) излазило би да су оба града, и Мачва и Колубара, била том приликом освојена: *dum castra Duchon* (sic!) *et Colleba* (sic!) *fecimus expugnari* (Ћирковић 1981, 40 д.). Врло је индикативно да се у повељи из 1323. повлачи разлика у државноправном положају града Мачве, који је угарска круна сматрала својим а који су Срби били привремено преотели, и града Колубаре, над којим је признавала суверенитет српскоме краљу. То значи да је град Колубара лежао изван Мачванске бановине, на коју су Угри полагали право; са друге стране, он се морао налазити негде на Колубари, по којој је носио име: како је пак Мачванска бановина обухватала готово целу речну област Колубаре осим евентуално њеног горњег слива, идентификација града Колубаре са ваљевским Градцем намеће се као највероватнија, и заправо једина која је у складу са историјским изворима и археолошким налазима. Са историјско-географског гледишта у обзир би још долазио и ***Браниг*** у Бранговићу, који лежи још јужније, али тамо нема трагова градње и живота у средњем веку. На проблем међусобног односа утврђења у Бранговићу и на ушћу Граца и њихових имена још ћемо се вратити. Пре тога, позабавићемо се једном другом загонетком средњовековне прошлости нашега краја: именом *Обна*.

Значење имена „Обна"

Године 1329. Карло Роберт је повео нови поход против Србије, овај пут против Милутинова сина Стефана Дечанског. Угарски одред под Стефаном Лацковићем продро је на саму српску територију (*ipsam terram Raciensem*) до изворишта реке Обне (*usque caput fluvii Obona*), а исту реку (*aquam Abonam*) у вези са истим походом помиње и други извор: прелазећи је, Угри су упали у српску заседу (Ћирковић 1981, 43). То је истовремено једина географска одредница домашаја овога похода. Примамљива се чини претпоставка да је он ишао истим правцем као и претходни: уз Колубару према тврђави на месту данашњег Ваљева. Не треба, као до сада, Обну изједначавати са Обницом и узимати да су Угри продрли све до изворишта Обнице, тј. до под Медведник. Циљеви тадашњих освајања и пустошења биле су пре свега стратегијске тачке: утврђени градови, а не забачени планински предели. Логично је да су Срби у доба ратовања око Мачве имали важно упориште на јужној граници ове области, на месту данашњег Ваљева и да су угарски противудари били усмерени према њему. То би значило да је *Обна* ових извора у ствари Колубара, и да под њеном „главом" (*caput*) не треба схватити извор, већ место одакле се река рачуна под тим именом, а то су било, као данас, ставе Обнице и Јабланице, било, како сам то 1984. претпоставио, ушће Граца на којем се уздизала тврђава која је била мета претходног угарског продора у Србију. Да ли је градачка тврђава притом страдала и трајно запустела, остаје отворено. Са једне стране, имамо горе наведени суд археолога о кратком веку цркве на ушћу Граца, који се може повезати са претпоставком угарског пустошења 1319. или 1329. године; са друге стране, чињеницу да се у доцније време „град Колубара" не помиње, већ је од краја XIV века реч само о неутврђеном тргу Ваљеву. Овај други аргумент *e silentio* не мора бити пресудан: у угарским изворима из 1392. и 1426. који нас обавештавају о жупама и дистриктима Мачванске бановине и није било места помену једне тврђаве која је лежала ван граница те области, а то што и други извори о њој ћуте може се објаснити тиме да је изгубила свој значај након што су између Србије и Угарске успостављени мирни односи у другој половини XIV столећа. Чини се, ипак, могуће да су и тврђава Градац и манастир крај ње убрзо након друге деценије XIV века у којој се јављају страдали и запустели, па да су доцније обновљени, можда тек у доба деспотовине (уп. Челебијин податак о ваљевској тврђави и чињеницу да се манастир Градац помиње тек почетком XVI века). Закључак да је ***Обна*** из ових повеља пре Колубара, него Обница, налази поткрепу и у другим средњовековним изворима где се ово име помиње, а и у самој његовој структури, будући да је образовано деминутивним суфиксом ***-ица*** којим се успоставља хијерархија хидрографских објеката: ако је ***Моравица*** извориштни крак западне ***Мораве***, онда би, по тој логици, ***Обница*** била извориштни крак ***Обне***, и опет излази на то, да би река Обна (*Abona, Abna* и сл.) угарских извора била заправо Колубара. Да је

управо Обница, а не Јабланица била у прошлости сматрана за горњи ток исте реке која је Колубара, сведочи Перетићев запис из 1784, по којем Колубара извире под брдом Ивом[6]. Ива је вис и извор у Станиној Реци до Лопатња, где извире Станина река која се на Ставама састаје са Суводањском реком и гради Обницу (Павловић 1907, 380). Сама река Обница помиње се сразмерно позно, 1737. на Henning-овој карти као *Oblanica Ba(ch)*: запис је, изгледа, исקварен под утицајем имена суседне Јабланице, које је забележено исправно.[7] Што се тиче ранијих, средњовековних извора, сваки покушај идентификације реке и области Обна поменуте у њима са Обницом и њеним поречјем сучељава нас са непремостивим проблемима: мање-више јасно је да те географске објекте треба лоцирати северније одатле, ближе Сави и Угарској, негде у доњи слив Колубаре. За лоцирање жупе и места Обна од значаја је поређење записа у Пећком поменику (насталом у XV-XVII в., уп. Новаковић 1875, 17), који у жупу Обну смешта село Новци (id. 140), што треба читати *Новаци*,[8] са податком турског пописа из 1528, где је село Обна унето одмах иза Новака (nwak) и Обходњика (wbxwdnyq), дан. *(О)бодњик* у Дружетићу (читања мр Еме Миљковић).[9]

С обзиром на лоцирање села Нов(а)ци у жупу Обну, близина села Новака и Обне у попису неће бити случајна. Према томе је жупа Обна лежала око средњег тока Тамнаве. То одговара и помињању дистрикта *Abnya* између Дебрца и Уба у повељи из 1392 (наведеној у Ћирковић 1994, н. 24 на стр. 74 д.), али се поставља питање где онда сместити дистрикт *Tomla* наведен у истој повељи између Клисуре (? *Kalizar*) и Рађевине (? *Ragys*), као и *Tamlavamelek* из уговора у Тати (Мијатовић I 393). Архиђаконат XIV века Обна бележен уз Бељин, Поља и Посавје такође се тешко може тражити у данашњој Подгорини око Обнице (могућност која буни Ћирковића, 1994, 71 д.), него много пре на овој севернијој локацији. Раздвајање Горње и Доње Обне 1426. можда стоји у вези са чињеницом да уговор о Тати не бележи дистрикт Дебрц (*Debrechen*) који се 1392. наводи пре Обне. То би значило да је Горња Обна била оно што се у доцнијем српском запису назива просто жупом Обном, тј. да је лежала око (средњег тока) Тамнаве, а Доња Обна северно одатле, према Сави; заједно, ове две жупе чиниле су територијалну целину која се данас назива Посавотамнавом; Посавје је лежало источније, према ушћу Колубаре, а жупа (дистрикт) Тамнава ваљда је одговарала данашњој области Тамнави, тј. протезала се између доњег тока Тамнаве и средњег тока Колубаре, с тим што је њен западни део

---

6 „Der durch das Ort (Vallievo) fließende Fluß Kollubara entstehet aus dem Gebürge Iva auf 1 1/2 Stund links des Ortes" (Споменик LXXXII/1936, стр. 125).

7 За овај картографски споменик уп. Лома 1995, 182).

8 За бркање *а* са *ь* уп. писање *Сьмоковь* уместо *Самоковь* (id. 144).

9 Исти облик једнине среће се и у Пећком поменку, који бележи село ***Новакь***, али без ближе одредбе (Новаковић 1875, 139), те није јасно ради ли се о раније поменутим Нов(а)цима у жупи Обни, или о неком другом месту тога имена.

око средњег тока Уба и истоименог насеља био издвојен као жупа Уб. Коначно, податак из уговора у Тати да се Рађевина налази близу Обне не слаже се лошије са локацијом Обне у Посавотамнаву, него у Подгорину око данашње Обнице: узме ли се да је Обна захватала и данашњу шабачку Тамнаву, око изворишта реке, она се граничила са Рађевином у подручју планине Влашића око Црниљева. Лоцирање места Обна у Црну Загору уз истоимено одређење положаја близином реке Саве у запису из 1545. такође не указује нужно на Обницу и Подгорину како сам то између осталих и сам узео, јер се у Црну Гору рачунао и масив Влашића, што излази из лоцирања Мркшине Цркве (у дан. Памбуковици) „близу", односно „у поткриље" Црне Горе" (ЗН I бр. 569 и 628, уп. Лома 1986, 19). Коначно, дубровачки помен из 1450: *in Obnam dictum Jarach* (Lamenta de foris 30, f. 28, по Исаиловић 296) који ми је синтактички недовољно јасан и чији би (кон)текст ваљало проверити, али који Обну везује са Јарком (у Срему? – уп. id. 297), чини се да је сагласан са овом северном локацијом. Данашњи Јарак лежи на левој обали Саве између Митровице и Шапца при ушћу канала Јарчине; да ли је средњовековно утврђење тог имена (мађ. *Árki*, *Ároki* Csánki II 231) које се помиње у XIV и XV в. (уп. Поповић 68) налазило на истом месту није овде толико битно, колико могућност да је име *Јарак* означавало читав део јужног Срема између Јарчине и Саве који лежи наспрам Мачве и Посавотамнаве и који се на савременим картама назива *Подлужје*. У том случају било би схватљиво упоредно помињање *Јарка* и *Обне* у дубровачком акту: биле би то две суседне области на две стране реке Саве. Не треба, међутим, занемарити ни могућност да се 1450. поменути Јарак налазио с ове стране Саве, у Посавотамнави, где би му се траг чувао у топониму *Јарачка бара* у Прову. – Толико о области (жупи, дистрикту) Обни; што се пак тиче реке Обне познате из средњовековних помена, поновимо да се тешко може радити о Тамнави или Убу, јер повеља из 1347. каже да јој се извор налазио на српској територији (ipsam terram Raciensem usque caput fluvii Obona) и да ће то најпре бити сама Колубара, односно њена „глава" – ставе Колубаре и Граца код Ваљева, докле је угарска војска продрла и у претходном походу („град Колубара" = Градац = Ваљево). Гледано од Саве, Колубара се лако могла мешати са Тамнавом, јер су им се ушћа стално померала и спајала, па је разумљиво што се назив Обна односио и на једну и на другу реку. Посредну потврду да се Обном у старо доба звала Колубара као да пружају две Кантелијеве (Cantelli) карте из 1684. и 1689: на једној се горњи ток Колубара означава као *Agna*, а на другој слично име (*Iagna*) носи њен западни рукавац којим се улива у Саву. На још неколико нешто познијих карата, са краја XVII и почетка XVIII в., за Колубару поред њеног данашњег имена фигурира *Agnese* или *Igna* (уп. Јаневски 42 д. са прилозима 10 и 11; неке од тих карата видео сам и сам у минхенској Државној библиотеци). Свакако је пресмело у овим позним картографским сведочанствима видети „праисторијско" име Колубаре како то чини Јаневски и на то надограђивати вратоломне етимолошке

хипотезе (н. 8 на стр. 43); но с друге стране, јасно је да то друго име Колубаре није могло настати ни из чега. У светлу нашег претходног разматрања излази као веома вероватно да су картографи позног XVII в. црпли из неког ранијег предлошка где је река Колубара била означена својим старим именом *Abna*, под којим држимо да је помињу угарски извори почетком XIV в., само што је на једном ступњу писане предаје *b* погрешно прочитано као *g* (за такву грешку уп. *Felsowatna, Alsowatna* место *-abna* у Уговору у Тати: Мијатовић l.c.), те је тако настао загонетни облик *Agna*.

К о л у б а р а : првобитно име реке или утврђеног насеља?

Из ових наших разматрања излази да се име *Колубара* за реку која га данас носи усталило тек током XIV-XV в. а да је пре означавало тврђаву на ушћу Граца. Подсећам да сам у раду из 1984. указао у вези са називом *castrum Kolobar* на ту необичност што се град назива именом реке. Но, у самој ствари, *Колубара* се као **име реке** јавља тек од краја XV века. На карти Франческа Роселија (Francesco Rosselli) насталој 1476-84. унета је као *Colubara* (Monumenta cartographica II 85), а 1501. помиње се у једном писму на италијанском језику као „вода у близини Црне Горе" (*una aqua chiamata Colobra, che è apresso Montenegro*: Ћирковић 1994, 73). Из ранијег доба, од краја XIII до прве половине XV века, ово име се употребљава само као ознака за област и утврђење. У првом помену из 1291/1300, где се порекло слушкиње Премиле у Дубровнику одређује као „из/од Колубаре" (*de Colubara*: Чремошник бр. 459) није јасно да ли се ради о месту или области. Исту недоумицу побуђује и сличан помен из 1367, где је за слугу Братослава Станчевића (*Bratosclauum filium Staneç*) назначено да је *de Colubarie* (Hist. arh. Dubr., Vendita cancellariae 2, f. 10', по Исаиловић 251). Но између та два помена стоји, као други по старини, један, такође дубровачки, документ из 1313. (Monumenta Ragusina I 48), где се са извесном сигурношћу може узети да је реч о одређеном насељеном месту, а не о области. Наиме, тамо је *Columbara* наведена као место овере документа, а обласно име би било исувише непрецизна одредба за такву сврху. Хронолошки следе повеље Карла Роберта где се недвосмислено ради о тврђави. Додуше, убикација повеље из 1319. *prope Kalabar in Macho* то не каже изричито, али како је Мачва име области, нормално је узети да је *Kalabar* назив пограничне српске тврђаве, као и у следећим угарским поменима: угарски краљ је у тренутку писања повеље био продро у Мачву и стигао до близу Колубаре, која је била тврђава српскога краља, како то недвосмислено произлази из формулације следеће повеље, оне из 1323: *castrum Urosii regis Servie Kolobar vocatum*. Иста ознака *castrum* „тврђава" стоји уз ово име, забележено, додуше, у исквареном облику, и у повељи из 1326: *castra Duchon et Colleba* (sic!). Доцније угарске исправе, из 1392. и 1426. (уговор у Тати), знају само за жупу (districtus) Колубару (*Kalabar, Collubara*), а међу градовима не наводе ово име. Истим именом жупе

Колубара су Турци крајем XV века означили новостворену нахију, чија је територија морала приближно одговарати данашњој области Ваљевске Колубаре, а која је убрзо потом, у првој половини наредног столећа, заједно са „Загором", тј. Подгорином ушла у састав Ваљевске нахије (уп. Лома 1986, 18). Да закључимо: име *Колубара* је у најранијим изворима назив за град и област, а тек два века након свога првог помена оно се јавља као ознака реке. Наравно, то не мора значити да је топоним (име места) примаран у односу на хидроним (име воде). Може се узети да је област, као и толике друге српске жупе, понела име по свом главном водотоку, а што се у историјским изворима раније и чешће помиње област него река по којој се она прозвала лако се објашњава њиховом природом и садржином, и има многе аналогије. Примарност хидронима је, уосталом, нешто са чиме рачунају сва досадашња тумачења имена *Колубара*.

Колубара – раније име реке Граца?

Ако се, међутим, река Колубара у старо доба звала другачије, на који се водоток овај назив могао првобитно односити? Понајпре на Градац, чије је данашње име очито секундарно,[10] а који је по другом схватању – различитом од оног које смо напред навели, по којем је Обница важила за горњи ток Колубаре – био сматран Колубарином изворишним краком. Поред горе поменутог рачунања области Колубаре од ушћа Граца, на то указује Челебијин податак l.c. да Колубара извире из „планине града Чачка". Ради се, очито, о масиву који данас називамо ваљевским планинама, а који чини вододелницу Колубаре и Западне Мораве, па као што се данас назива по највећем насељу у своме осоју, Ваљеву, тако је некада могао бити означаван и по најважнијем месту у своме јужном поткриљу, Чачку. Челебија у томе није усамљен. Поменути Мартин Сегон описујући пут од Саве у унутрашњост Србије, каже да се прође кроз области Бељин и Мачву, оставе се с десне стране Бела Река, Цер (? *Saczrus*), Крупањ, Зајача и Сребрница, па се стигне до „чувеног села" Ваљева и планина *Lazci* куда војска не може проћи због кола и других пртљага[11] У Петанчићевом препису Сегонова текста стоји погрешно *Larzi*, на основу чега се сасвим произвољно помишљало на Ластру или Рајац (уп. Павловић 1907, 469). Узевши у обзир да Сегону *z* има вредност *ч* (*Saeza* = *Зајеча*), сме се предложити поправка *montes Lazci* у *Zazci*, присвојни генитив од *Zazc(h)us*, *Zazach* = Чачак. *Montes*

10 Од XVIII в., најпре на аустријским картама. 1718: *Grataz Bach* Öbschelwiz; 1737: *Gradaz Ba(ch)* Henning; такође 1784: *Bach Gradacz* (Перетић, Споменик СКА LXXXII 125), уп. варијанту назива 1789: *Gradachka Reka* на две аустр. карте, Калић 21, 22. У домаћим изворима од краја столећа: ЗН V бр. 8559 из 1781. и II бр. 3571 из 1786. (те записе наводимо ниже, где је реч о ман. Ћелијама),

11 *Ultra Savum duae sequuntur provinciae, Beligna et Maza, relictisque ad dexteram Flumine Albo et his montibus, Saczro, Crupno, Saeza, Srebanica, <fecundis> fodinarum argenti, itur ad inclitum vicum Vaglevi montesque Lazci exercitibus propter currus et alia impedimenta insuperabiles,* цитат код Ћирковића 1993, стр. 74, н.16.

Zazci биле би „Чачанске планине". Ова је претпоставка утолико вероватнија, што Сегон или његов извор и иначе планине означава именима градова: у претходном делу исте реченице он говори о Крупњу, Зајачи и Сребрници као о планинама. Челебија потврђује да иза тога стоји домаћа, српска пракса именовања планинских масива. Погрешан облик код Сегона није тешко објаснити: велико латинско *Z* се у рукопису лако може заменити за *L*. Чачак се први пут помиње у дубровачким документима 1405: *in Çaçach, Zaçach* Lett.di Levante 5, f. 52, 53 (Динић 70), у турским изворима од 1476. (Аличић I 230). Даља траса овога пута кроз ваљевске планине на југ не може се утврдити на основу Сегонова извештаја, али имамо индиција о једном још старијем – римском путу, који је од места данашњег Ваљева водио према југу управо клисуром Граца, то јест, како претпостављамо, првобитне *Колубаре*.

Стари пут Malvense–Sirmium и латински остаци у топонимији сз. Србије:

Повлен (?)

За време римске власти у овим крајевима најважнији пут морао је бити онај који је од великог римског насеља на Висибаби код Ужичке Пожеге (Municipium Malvesatium?) водио уз Скрапеж преко Таора на Мравињце и даље преко Лесковица силазио у Градац под бранговачком тврђавом, продужавајући ка Ваљеву. Дуж те трасе расути су и археолошки и ономастички трагови веће старине него што их налазимо другде у овој области. Посебно је индикативно да се око ње групишу мање или више вероватни латински остаци у топонимији ваљевског краја. Идући од Пожеге уз горњи ток Скрапежа пут су чувале две тврђаве. Рушевине једне налазе се у селу Парамуну чије је име старосрпска реч грчког порекла у значењу „стража". Нешто даље узводно, у Доњем Таору, на брду Кик стоје остаци „Јерининог града" и цркве које археолози датирају у рановизантијски период (Јеж/Старовић бр. 117). Само име села *Таор* остаје загонетно. У турско доба ту је био рудник; пописи га бележе као *Тахор*, с тим што издавач констатује да ту *х* не мора имати вредности (Аличић I 16). Остаје примамљива, али и недоказива претпоставка да се ради о врло старом, још предримском топониму који је можда изворно означавао планину Повлен, уз коју се ово име протеже с југа све до Мравињаца, који припадају *Горњем Таору*, а са друге стране планине има свој могући пандан у имену лесковачког засеока *Тауре*. Име *Повлен* – које је, у том истом облику, посведочено од времена аустријске власти у Србији 1718-1739. (на фон Епшелвицовој карти *m. Povlen Berg*; на Хенинговој *Malo Povlen Be(rg)*) – тумачио сам 1982. из словенских средстава, у пару с *Маљен*. И та етимологија задржава извесну примамљивост, али признајем да ми се до сада изјаловила нада да ћу било где у словенском свету наћи сличан назив којим бих је потврдио. Стога нека ми овде буде допуштено да укажем на једну другу могућност тумачења тог оронима. Ако се узме у

обзир да је латински дифтонг *au* регуларно давао словенско *ов* (уп. нпр. име места на Брачу *Повља* од личног имена *Paulus*) и да у топонимији нашег краја има пуно примера за прелаз *ин* у *ен* (*Калинић* > *Каленић*, *Пчелињача* > *Челењача*, *Баћинац* > *Баћенац* и др.), име *Повлен* < **Повлин* лепо се изводи из латинског *Paulinus*. Није искључено да је тај латински топоним и посведочен, али у искввареном облику. У поменутом раду (Лома 1982, 163 дд.) поредио сам *Повлен* са именом кастела који је обновио византијски цар Јустинијан у првој половини VI века, а које Прокопије бележи као Παμιλινος. Претпоставка је тада била да иза *Повлен* стоји старинско словенско назвање **Pomьlenъ* настало већ почетком VI или чак крајем V века и забележено код Прокопија. То ми се сада не чини вероватно: моја сопствена истраживања показала су да, противно неким ранијим мишљењима на која сам се тада позвао, у Прокопијевим списковима нема словенских топонима (Loma 1993, 236). Много вероватнија ми изгледа могућност да је Прокопијево Παμιλινος искварено од Παυιλλινος = лат. *Paullinus* (писало се и тако, са удвојеним *l*). Како сам то већ 1982. указао (op. cit. 165), најмање један топоним из истог списка кастела у Дарданији може се лоцирати у горњи слив Западне Мораве: то је Καπομαλβα, за који се с доста сигурности узима да му име стоји у вези са именом муниципија *Mal.* код данашње Пожеге (које се на основу једног натписа из Скелана допуњава у *Malvense* или сл.) и са скраћеницом *Cap.* на натписима из Ужица и околине. Према томе, могуће је да је још који од „дарданских” кастела које овај извор набраја лежао у истом крају. Нашом поправком добија се од нејасног грчког записа један обичан латински назив и успоставља се веза са једним и данас на терену присутним топонимом; та идентификација остаје хипотетична, али боље од ње за Παμιλινος нема. Ту је и археолошка карика: рановизантијско утврђење у *повленском* селу Таору, како га народ рачуна и назива. Да ли се планина назвала по тврђави или обратно, тешко је нагађати. Могуће је да се словенско *Повлен* заснива на већ латинском називу **Paul(l)inus mons* „Павлова гора”. Могла се прозвати по Св. Павлу, ако му је била посвећена нека важнија црква на подручју планине (подсетимо се старих црквина у Таору и Парамуну!), али и по неком човеку који се звао *Paulus* (ако је Παμιλινος заиста = *Paullinus* > *Повлен*, треба напоменути да се име Светог Павла пише увек само са једним *l*).[12]

Слибан

Када се из Доњег Таора попне у Горњи и пређу Мравињци, пут води кроз село Лесковице, где налазимо један други латински топонома-

---

12 Српски дугосилазни нагласак на почетном слогу *По̂влен* слаже се са акцентом на антепенултими грчког записа *Παμίλλνος* < **Παυλλινος* али се коси са очекиваним нагласком латинског придева *Paul(l)înus*. Објашњење лежи у феномену повлачења нагласка ка почетку речи код латинских топонима, запаженом на доста широком простору, уп. мој рад о орониму *Ло̂вћен* < *Láucinus (mons)*, где су наведени други примери и литература (Лома 1996).

стички остатак, на који сам такође указао 1982. (стр. 166). То је име долине у Доњим Лесковицама куда, поред тзв. Ћебског језера (данас пресахлог) пут пролази и спушта се Грацу: *Слѝбан*, ген. *-ана*. На словенском плану ово име је сасвим усамљено и нејасно,[13] а из латинског се врло добро тумачи, као словенски рефлекс имена римског божанства *Silvánus*, у познолатинском изговору *Silbánus*. Силван је био најпоштованији бог на подручју античке Далмације, а потврђен је и у недалеком Сирмију, где је неки Flavius Hatena подигао жртвеник *Silbano domestico* (Corpus inscriptionum latinarum III 3249): значајно је да се овде Силван означава као домаће божанство и да облик његовог имена показује управо оно вулгарнолатинско *b* од *v* које имамо у претпостављеном рефлексу *Слибан* (уп. још на Рабу *Valsalbana* „Силванова увала" и име острва *Силба* < силва „шума": Skok 1950, 56 и 85-89; III *s.v. Silba* и *Silvan*). Своју етимологију прецизирао сам у „Ономатолошким прилозима" VIII/1987, стр. 48, нап. 77: како се *Слибан* не може извести директно од *Silbanus* (то би дало **Сьlbanъ* > сх. **Субан*), узимам да је адаптација ишла преко влат. **Selbanus* > сл. **Selbanъ* > **Слѣбан*; за такав развој уп. *Sirmium* > влат. *Sermium* (потврђено!) > *Срѣм*. Данашњи облик био би икавизам, уп. *Дрињак*, вис у Лесковицама, на северном делу Маглеша: **Дрѣњак*.[14] Нагласак *Слѝбан*, ген. *Слѝбана*, који сам забележио ове јесени у Лесковицама, претпоставља слов. **Selbа̏nъ* и одговара претпоставци порекла од влат. *Selbánus*, уп. *Ѝван*, ген. *Ѝвана*, рус. *Ива́н, Ива́на* од грч. Ἰωάννης или лат. *Joánnes*.

Ћелије

За нас је овом приликом нарочито занимљива следећа, сразмерно кратка деоница пута низ реку Градац, у коју се пут спуштао под бранговачком тврђавом, а одвајао се од ње узбрдо код манастира Ћелија. Ту, дакле, имамо две значајне старине. Рушевине тв̀рђаве у Бранговићу датирају се, рекли смо, у рановизантијско доба, али њено име је словенско: *Браниг*, вероватно од личног имена *Браниго̂ј* или *Братнѣг* (уп. Лома 1984, 199) На питање да ли је он и када био називан „Колубаром" вратићемо се доцније. О ћелијском манастиру немамо података пре турског доба, но са доста вероватноће се може узети да је постојао још у доба српске средњовековне државе. Његово име послужиће нам као користан оријентир у нашем трагању, премда је само

13 Топографско име *Слибно Брдо* поменуто 1399. у Стонском приморју (Rječnik Jugoslavenske Akademije s.v.) биће да је у вези са глаголом *слибати* „сплинути" забележеним у Ријечкој нахији (id.); *Слибан* већ из формалних разлога тешко да спада овамо, јер ту *а* није непостојано.

14 Павловић бележи тако: *Дрињак* три пута у опису села (1907: 761, 762, 764) и једном у индексу, где, међутим, упућује и на стр. 458 на којој исто име пише *Дрењак* и сврстава га у „имена, која би подсећала на шумско дрвеће". Петровић 121 има вис *Дрењак* од 1047 м. у Таору, Ђурић 194 такође *Дрењак*, уз податак да се ради о „широком подручју" које се тако прозвало „зато што по њему има дрењака". Уп. још *Међурич* (Лома 1985, 156 д.), *Непричава* (Лома 1984, 197 дд.).

по себи јасно и не мора бити јако старо. Оно је, додуше, латинског порекла, али само у крајњој линији, и не представља овде никакав рани топономастички остатак. *Ћелија* је грчка реч (*κελλιον*) настала од латинског *cella*, која је у наш језик ушла у средњем веку управо у значењу монашке ћелије (стсрп. писано *келиꙗ*, *кєлиꙗ*, *кѣлиꙗ*: Даничић III 547). Манастир се, дакако, може схватити као грађевина у којој се налазе монашке ћелије, али тешко да би она била означена тим именом. Пре ће бити да се оно изворно односило на пећинске испоснице. У клисури Граца око манастира има много пећина, а најмање за једну се зна да је била испосница ћелијских искушеника: она се помиње у запису из 1788 (ЗН II бр. 3601: *оу печиноу монастира Ћелїꙗ*). Из друге половине XVIII в. су и најранији помени манастира под данашњим именом: 1761. *от монастира Хелиа* ЗН V бр. 8200 (*X* је чудно; вероватно погрешно написано или прочитано уместо *К*); 1781. *свято араггелского монастира, зовом Келїя, подъкрилїе Церныя Горы, при рецѣ зовомъ Грацу* ЗН V бр. 8559; 1786 *манастира Ћелиꙗ оу вале(в)скои нах(и)и, близоу вароши Валево, кодъ воде Граца* (ЗН II бр. 3571). Манастир је ту морао постојати и раније, ако је судити по архитектури цркве, која у основи изгледа старија од XVIII века, а и по податку турског пописа из 1560, који уз село Лелић („Лалић”) у Ваљевској нахији уписује један манастир: реч може бити само о Ћелијама. Но манастир крај Лелића се у том помену не означава својим данашњим именом, него једним другим, за које и Олга Зиројевић (197 д.) и Душанка Бојанић (усмено) нуде алтернативно читање: „Богопоље” или „Богомоље”. У недостатку другога записа којим би се овај могао проконтролисати, предност треба дати другом читању, јер назив **Богопоље* (или сл.) није познат са друге стране, а *богомоља* је реч из живог језика. Врло је примамљива претпоставка да *Богомоље* значи исто што и доцнији назив *Ћелије*, тј. да се односи на пећинске испоснице у клисури Граца. Како завршни глас турскога записа нема вредности (може бити и *-а* и *-е*, дакле и једнина и множина), могло би се читати *Богомоља* и схватити као назив за цркву у Ћелијама, али ја не знам друге примере за такво означавање (црква је у топонимији *црква*, као што је манастир – *манастир*, а не *Ћелије*). Осим храма *богомоља* може означавати било које место где се моли Богу, па и на отвореном простору (где је сеоска заветина), а и собу у обичној кући где је икона и кандило (уп. Речник САНУ 2 s.v.); чини ми се сасвим природно да је *богомоља* био стари српски назив и за монашку ћелију. Манастирима насталим на сличним местима као Ћелије, по правилу су претходиле пећинске насеобине испосника. Тако су се пећине у стрмим литицама Градачке клисуре утиснуле у средњовековну топонимију као обележје предела. Оне су то, свакако, биле и раније, од прве појаве пећинских људи у овим крајевима. Нас овде занима антички период, за који са доста основа претпостављамо да тада овај део градачке клисуре није био тако пуст и забачен као доцније, када су се ту настањивали монаси бежећи што даље од светске вреве.

„Голубарници" у клисури Граца

Мислимо, дакако, на онај прометан пут којим смо се на претходним странама бавили, који је, рекли смо, водио из муниципија *Malvense* (или сл.) код дан. Ужичке Пожеге за најважнији град у овом делу Царства, *Sirmium* на месту данашње Сремске Митровице. На овој деоници тај стари пут се, по Љуби Павловићу, спуштао Слибаном у корито Граца под старом тврђавом у Бранговићу, и ишао клисуром до Ћелија, а оданде преко брда ка Ваљеву. На том одсеку већ смо констатовали присуство (вероватних) латинских топономастичких трагова: *Повлен* и *Слибан*. На овој тачки сусрећемо се са именом *Колубара*, имајући у виду нашу својевремено изнету и мало више додатно образложену претпоставку да се изворно Колубаром звао Градац. Већ је Иван Дуриданов указао на могућност – са фонетске тачке гледишта беспрекорну – да се *Колубара* своди на латински облик *Columbaria*. Он је, додуше, тај облик претпоставио само као једну међуфазу развоја старијег, предримског назива реке, који реконструише – колико убедљиво, изјаснили смо се већ горе – као **Kala-bara*: по тој његовој претпоставци, која му помаже да објасни *-у-* у *Колубара*, Римљани су у свом изговору изврнули овај ранији лик према својој речи *columbarium*, мн. *columbaria* „голубарник" (Duridanov 103). Та реч долази иначе доста често и као топоним, било као ознака места где су се стварно гајили голубови, било као метафора, али није прикладан назив за реку. Јесте, међутим, за пећинске отворе у стени. У латинском иста реч која је преко грчког дала нашу *ћелија*: *cella* значи, између осталог, нише у голубарнику (*cellae columbarum*). Због таквог изгледа сама реч *columbarium* „голубарник" попримила је значење „отвор у зиду, ниша", па се одатле усталила као архитектонски термин за тип гробница у виду ниша.[15] Имајући у виду ове историјске, археолошке и језичке чињенице, намеће се претпоставка да се име *Колубара* своди на **Columbaria* и да се најпре односило на део градачке клисуре између бранговачке тврђаве и манастира Ћелија и описивало изглед литица пуних пећин-

---

15 Голубарник је могао бити метафора и за изглед саме тврђаве, због зидова са уским прозорским отворима, или због општег облика утврђења (Римљани су правили голубарнике и у виду кула – *turres*). Уп. предање које Вук у првом издању свог Рјечника из 1818. бележи под *Голубац* (реч је о познатој тврђави на улазу у Ђердапску клисуру, која је постојала и у римско доба под именом *Cuppae*): „у Пожаревачкој наији један стари град на Дунаву (Србљи приповиједају да га је зидала Ђурђева Јерина ради **голубова** – као голубињак)". Друга легендарна објашњења имена Голупца на Дунаву: Милојковић 177 д.; 276 д. Друге старе тврђаве са именом изведеним од *голуб*: *Голубац* или *Голубан*, градић још добро одржан, на једном вису, код села Вишевца северно од Крагујевца (Милићевић 1876, 232); *Голубинац* или *Голубиње* као старо име Врања, по властелину *Голубу* (Милићевић 1884, 296 н.). Народна традиција која име реке *Колубара* изводи из *голуб-бара*, зато што се око ње, наводно, гнездило много дивљих голубова, тешко да чува у себи неку историјску успомену на значење латинског топонима *Columbaria*, већ се пре ради о случајном подударању, заснованом на сазвучности назива за ову птицу у латинском и словенском (лат. *columba* : прасл. *голѫбь*), прасродних на индоевропској равни.

ских отвора, па да се одатле пренело на реку која клисуром тече – и која је Римљанима била интересантна управо на том свом одсеку куда је пролазила важна саобраћајница – а и на утврђење које је контролисало тај део клисуре.

Антички облик имеиа Колубара забележен код Прокопија?

Тврђава *Columbaria* можда је чак и забележена у позноантичко доба, али под окрњеним именом. Списак кастела које је Јустинијан обновио у Дарданији код Прокопија завршава се двама именима: Παμιλινος и Ἀρια (Proc. De aed. IV 4, стр. 120 Haury-јевог издања). За прво од њих већ смо предложили поправку у Παυλλινος и идентификацију са таорском градином на обронцима *Повлена*. Друго је језички нејасно (неки ту, додуше, виде вулгарнолатински облик речи *area* „гумно": Beševliev 1970, 30). Имајући у виду да су Прокопију извор биле карте и итинерари, а не, или не само, званични пописи по провинцијама, и да се бар у неколико случајева може показати да је он кастеле уписивао следећи трасе путева на којима су се налазили (Loma 1991, 104), као и да је његов територијални појам Дарданије, управо због такве природе извора, доста широк и непрецизан, па обухвата и данашњу западну Србију око Чачка и Ужица, не чини се невероватна претпоставка да је он свој попис утврђења у Дарданији завршио набрајањем оних која су се налазила на путу од муниципија Malvesatium (његове Капомалве?) за Сирмиј, на којем је заиста претпоследња фортификација била тврђава у Таору, коју бележи као Παμιλινος, тј. *Paul(l)inus*, а последња тврђава у Бранговићу, која се, по нашој претпоставци, могла звати *Columbaria*. Даље на север у то доба тај пут није могао функционисати јер су Сирмиј, а самим тим и сав равни део северозападне Србије до планинског ланца на југу тада контролисали Готи, али утолико су важније постале за Византију ове тврђаве на стратегијским тачкама пута који је кроз те планине водио у унутрашњост царства, те није чудо да их је Јустинијан обновио. Ако је на карти која је стајала пред Прокопијем или његовим извором име тврђаве *Columbaria*, будући прилично дуго, било написано у два реда:

COLUMB
ARIA

исписивач је, следећи пут са југа на север, тј. одоздо нагоре, могао изнад PAULLINUS као име следеће тврђаве прочитати само доњи ред: ARIA, изоставивши горњи било због превида, било што је на предлошку био нечитак. На тај начин, колико год смела, поправка завршног дела дарданског списка код Прокопија Παμιλινος у Παυλλινος и Ἀρια у Κολομβαρια има доста тога што јој говори у прилог. *Columbaria* је регуларно дало српско *Колубара* преко *Kolǫbar'a* : изгледа чак да је ова прелазна словенска форма потврђена старим записима *Columbara* (назал!) и *Colubarie* (меко *р*!). Штавише, сме се предложити идентификација и смештање на исти пут и трећег од краја имена кастела у истом списку, онога које долази пре Παμιλινος. Оно је добро забележено и

гласи Πριμονιανα; изведено је уобичајеним суфиксом *-ana* од личног имена *Primonius*. Тај топоним је гласовно доста близак имену села *Парамун* где такође има старо утврђење, које је и само лежало на путу из муниципија Малвенсе у Сирмиј, и то пре таорске тврђаве, са којом смо идентификовали следеће име из списка Παμιλινος. Као што је у случају Јустинијановог родног места влат. локатив *Bederiane* дао сл. **Bьder'ane*, па је то схваћено као етник на *-jane* из којега је декомпозицијом добијен словенски назив места *Бьдер/Бадер*, тако се може узети и да је *Primoniane* дало у словенским устима **Prьmun'ane* одакле је апстрахован назив **Прмун* који је стајао довољно близу средњовековном српском термину (грчког порекла) *парамун* „стража" – чије је и значење добро пристајало тврђави на путу – а и имену светитеља *Парамона*,[16] да се уместо **Прмуњани*, *Прмун* рано почело говорити *Парамун*, *Парамуњани*.

ЗАКЉУЧАК

Именословна повест коју смо покушали да реконструишемо могла би се сажети овако: име *Колубара* је у свом најранијем словенском облику гласило *Kolǫbar'a* и своди се гласовно на лат. *Columbaria* „голубарници". Тај назив се изворно односио на природне отворе–нише у стеновитим странама дела клисуре реке Граца којим је пролазио римски пут из муниципија Малвенсе (код дан. Ужичке Пожеге) у Сирмиј, дан. Сремску Митровицу. По тим нишама се и позноантичка тврђавица подигнута да контролише ту деоницу пута прозвала *(ad) Columbaria*. Већ у римско доба, име се пренело и на саму реку Градац, прешавши притом из множине средњег у једнину женског рода, па се и место на ушћу те реке, данашњи Градац у Ваљеву, почело називати *(ad) Columbaria(m)*. Вероватно се ту још онда налазило насеље, и само снабдевено одређеним фортификационим објектима, претеча средњовековне тврђаве поменуте већ почетком XI в. као *Градец*, а током XIV в. више пута као „град Колубара". Имена *Градац* и *Колубара* односила су се у средњем веку на исте објекте: на реку Градац и на место на њеном ушћу, да би се рушењем тврђаве и развојем Ваљева значење словенског имена сузило, а предсловенско постепено протегло на реку у коју се Градац улива, притоку Саве, која се пре Словена звала *Abona* и још дубоко у средњи век *Обна*, али је значај града Колубаре као жупског средишта поспешио експанзију његовог имена на рачун старог хидронима.

16 По народном предању, село се прозвало по манастиру који је славио Св. Парамона, а Крушевски поменик му име једном и бележи као *Парамонь* (Новаковић 1875, 141).

ЛИТЕРАТУРА

Аличић, А.С.: *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије – XV и XVI век*, I-III, Чачак 1984-85.

Византиски извори за историју народа Југославије I (Посебна издања САН књ. CCXLI, Византолошки институт књ. 3) Београд 1955.

Даничић Ђ.: *Рјечник из књижевних старина српских* I-III, Београд 1863-64.

Динић М.: *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978.

Ђурић Т.: *Топоними повленског подручја*, „Ваљевац". Велики народни календар за цросту 1995, стр. 178-196.

Евлија Челебија: *Сејахатнаме*, прев. Х. Шабановић, Сарајево 1967, ^{2}1973.

Зиројевић О.: *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683*, Београд 1984.

ЗН: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I-VI, Београд/Сремски Карловци 1902-1926.

Ивановић М.: *Црквени споменици XIII-XX века*, Задужбине Косова, Београд/Призрен 1987, стр. 387-547.

Исаиловић М.: *Ваљево и околне области у средњем веку.* Прилози за историју, Ваљево 1989.

Јаневски Б.: *Од античке Балбе до Валве.* Прилог тумачењу топонима Ваљево, Ваљево 1996.

Јанковић Ђ.: *Ваљево и његова област у средњем веку*, Истраживања II, Ваљево 1985.

Јеж Ж.: *Археолошка истраживања средњовековне цркве у Ваљеву*, „Ваљевац". Велики народни календар за просту 1993, Ваљево, 49-57.

– исти/Старовић А.: *Археолошки локалитети и налазишта у ваљевском крају*, „Ваљевац". Велики народни календар за просту 1994, стр. 369-381.

Калић Ј.: *„Градац" у Ваљеву*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8-10. октобра 1993 године у Ваљеву, Ваљево 1994, стр. 5-22.

Ковачевић Ј.: *Аварски каганат*, Београд 1977.

Лома А.: *Прилог проучавању античког слоја у хидронимији северозападне Србије*, Četrta jugoslovanska onomastična konferenca – zbornik referatov, Ljubljana 1981, str. 101-113.

– исти: *Старим путевима. Из средњовековне топонимије ваљевског краја*, Ономатолошки прилози V/1984, стр. 197-209.

– исти: *Неки случајеви дијалекатског преслојења у топонимији северозападне Србије*, Зборник Шесте југословенске ономастичке конфе-

ренције одржане у Доњем Милановцу од 9. до 12. октобра 1985 г., САНУ Научни скупови, књ. XXXVII, Одељење језика и књижевности, књ. 7, Београд 1987, стр. 155-165.

– исти: *Нека нова размишљања о постанку Ваљева и његова имена*, додатак „Напреда" за културу, уметност и науку бр. 4, од 29. априла 1988.

– исти: *Топономастика и археологија. Антички локалитети код Плеваља и Пријепоља и могући предсловенски остаци у тамошњој топонимији*, Ономатолошки прилози X/1989, 1-32.

– исти: *Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу*, Ономатолошки прилози XI/1990, 1-18.

– исти: *Седам Ваљева*, „Ваљевац", велики народни календар за просту 1993. годину, стр. 47-48.

– исти: *Osamnaest vekova u tri slova: toponim Niš kao živi spomenik prošlosti*, У светлу царских градова, Ниш 1994, стр. 7-26.

– исти: *Једно ишчезло ваљевско село*, Гласник Историјског архива у Ваљеву 28-29/1994 (1995), стр. 179-185.

– исти: *Окамењена имена. Прилог познавању предсловенских остатака у оронимији Црне Горе*, Наш Језик XXX1/1996, св. 1-5, стр. 121-132.

Мијатовић Ч.: *Деспот Ђурађ Бранковић* I-II, Београд 1880.

Милићевић М. Ђ.: *Кнежевина Србија* I-II, Београд 1876.

– исти: *Краљевина Србија*, Београд 1884.

Милојковић М.: *У тами благо. Легенде из наших крајева*, Београд 1974.

Новаковић Ст.: *Српски поменици XV-XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва XLII/1875, стр. 1-152.

– исти: *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице*, Годишњица Николе Чупића IX/1887, 1-34.

– исти: *Охридска архиепископија у почетку XI века – хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. год.*, Глас Српске краљевске академије 76/1908, стр. 1-62.

Павловић Љ.: *Колубара и Подгорина*, Српски етнографски зборник VIII, Насеља српских земаља 4, Београд 1907, стр. 245-1085, репринт Ваљево 1991.

– исти: *Име Градац у ваљевском округу*, Српски књижевни гласник IX, књ. XXII, св. 6, Београд 1909, стр. 438-445, прештампано у: исти, *О Ваљеву и Шапцу*, прир. Љ. Андрић, Ваљево 1990, стр. 105-110.

Пантелић Д.: *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачкога мира*, Споменик САН 96/1948, стр. 4-41.

Петровић Ј. И.: *Говор у ваљевској Колубари и Подгорини*, Истраживања VI – Ваљевска Колубара, Ваљево 1990, стр. 97-137.

Поповић Д.: *Срби у Срему до 1736/7*, Посебна издања САН CLVIII, Етнографски институт књ. 1, Београд 1950.

Томовић Г.: *Надгробни натпис Јефрема Ђурђа*, Истраживања II, Саопштења са 6. скупа археолога Југославије, Ваљево 1985, стр. 75-80.

Ћирковић С.: *Београд под краљем Душаном?*, Зборник Историјског музеја Србије 17-18/1981, стр. 37-45.

– исти: *Црна Гора и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8-10. октобра 1993 године у Ваљеву, Ваљево 1994, стр. 59-77.

Чремошник Гр.: *Канцелариски и нотариски списи 1278-1301*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, 3. одељење, св. 1, Београд 1932.

*

Beševliev V.: *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis"*, Amsterdam 1970.

Boeglin, Y.E.: *De l'importance en hydronymie balkanique de l'étude du bassin superieur de certains rivières*, Linguistique balkanique 7/1964, стр. 59-68.

Csanki D.: *Magyarország történelmi földrájza a Hunyadiak korában* II, Budapest 1894.

Dickenmann E.: *Studien zur Hydronymie des Savesystems* I-II, Archivum Europae Centro-Orientalis 5-7, Budapest 1939-41, 2. издање Heidelberg 1966.

Duridanov I.: *Illyrische Flußnamen in Serbien*, Linguistique balkanique 6/1963, стр. 101-117.

Loma A.: *Vorslavisches Substrat in der Toponymie Serbiens*, Die Welt der Slaven XXXVI/1991, стр. 99-139.

– исти: *Neue Substratnamen aus Dacia Mediterranea*, Linguistique balkanique XXXVI/1993, 3, стр. 219-240.

Maretić T.: *Imena rijeka i potoka u hrvatskim i srpskim zemljama*, Nastavni vjesnik 1, Zagreb 1892, стр. 1-24.

Mayer A.: *Die Sprache der alten Illyrier* I-II, Wien 1957-59.

Monumenta cartographica Jugoslaviae II. Средњовековне карте, прир. Г. А. Шкриванић, Београд 1979.

Monumenta Ragusina. Libri reformationum I, Zagrabiae 1879.

Nieckula Fr.: *Nazwy miejscowe z sufiksami -ov-, -in- na obszarze Wielkopolski i Mafopolski* (Prace Wroclawskiego towarzystwa naukovego ser. A, Nr 144), Wroclaw 1971.

Öbschelwiz, O. F. von: карта Србије објављена у прилогу књиге J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717–1739* (Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs, n. F., Bd. III), Wien 1889.

Schramm G.: *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Sudosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Stuttgart 1981.

Skok P.: *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Zagreb 1950.

Skok P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I-IV, Zagreb 1971-74.

Резиме

Град Ваљево познат је под овим именом од 1392. године наше ере, али је његова територија, погодна за саобраћај и пољопривреду, морала бити насељена много раније. Недавно су откривени темељи једне средњовековне цркве у делу града званом Градац, и један натпис сведочи о његовом постојању почетком 14. века. Ово откриће потврђује стару идентификацију Граца, који је помињан у једном документу из 1019. године наше ере, са Ваљевом. Шта више, у називу Градац, који значи „замак", J. Калић види словенски термин за рушевине једне древне тврђаве, чије је име пало у заборав. Не постоје ни историјски ни археолошки докази о римском насељу на овом месту; само шест миља на југ близу села Бранговић, у кањону реке Градац, остаци утврђења из раног византијског доба су препознати, баш на старом римском путу који води од Minicipum Maluense (код Пожеге) до Сирмијума (Сремска Митровица). Дуж овог пута треба да се пронађу неки топоними латинског порекла: Повлен < Paulinus, Sliban < Silvanus, као што је и тврђава у Бранговићу изгледа названа на латинском Columbaris (голубниште", по бројним малим пећинама, типичним за овај део кањона. Овај назив од тада постоји у облику Колубара, означавајући главну реку у Ваљеву; може се чак посведочити у пре-словенској ери, мада само делимично. Списак Дарданиан тврђава у Procopius de aedificiis IV 4 завршава се са Prinoniana, Pamilions (читати: Paullinos) и Aria (засновано на претпоставци: (Columb/aria). Ови топоними могу се идентификовати са Paramun, Таор испод планине Повлен и Бранговић = Колубара, три тврђаве из касног античког доба које су смештене једна за другом у смеру југ-север на римском путу Maluense – Sirmium.

Summary

The city of *Valjevo* has been known under this name since 1392 A.D., but its site, favourable both to traffic and to agriculture, must have been settled much earlier. Recently the foundations of a medieval church have been discovered in the city-quarter of *Gradac*, and an inscription bears witness to its existence in the early 14th century. This find supports the old identification of *Gradec*, mentioned in a document dating back to 1019

A.D., with Valjevo. Moreover, in the name *Gradac*, meaning „castle", J. Kalić sees a Slavic designation for the ruins of an ancient fortress, whose name has fallen into oblivion. There is neither historical nor archaeological evidence of a Roman settlement on this spot; it is only six miles to the south – near to the village of Brangović, in the Gradac-River Canyon – that the remnants of an early Byzantine fortification have been recognized, right on the old Roman road leading from the Municipium Maluense (at Požega) to Sirmium (Sremska Mitrovica). Along its route some toponyms of Latin origin are to be found: *Povlen* < *Paulinus, Sliban* < *Silvanus*, as well as the Brangović-fortress seems to have been named in Latin *Columbaria* „(pidgeon-)niches", after the numerous small caves, typical of this part of the canyon. This name survives hitherto in the form *Kolubara*, designating the main river of Valjevo; it may even be testified in the Pre-Slavic era, though only partially. The list of Dardanian castles in Procopius' de aedificiis IV 4 ends with *Primoniana, Pamilinos* (to be read: Paullinos) and *Aria* (conjecturally: *[Columb]aria*). These toponyms can be identified with *Paramun*, Taor under the mountain *Povlen* and Brangović = *Kolubara*, three late antique fortresses situated sucessively in the direction south-north on the Roman road Maluense – Sirmium.